

A régészeti hagyaték és a nyelvészeti kutatások kapcsolatai a 9–11. századi Kárpát-medencében (szemelvények)*

1. Honfoglalás kor

A Kárpát-medence 9–11. századi régészeti hagyatékának kutatásában, illetve értékelésében jelenleg az alapvető változások időszakát éljük (RÉVÉSZ 2014a). Az egyes temetők feldolgozása során a korábbi évtizedeket alapvetően jellemző etnikai, illetve társadalmi tagozódás kimutatását erőltető osztályozások véleményem szerint zsákutcába vezettek, ugyanis kutatás-módszertani szempontból elhibázottak voltak. Az említett kategóriákra vonatkozó megalapozott következtetéseket valójában csak a vizsgálatok eredményeként lehet megfogalmazni, s nem szabad azokat preconcepcióként eleve meghatározott kiindulópontként kezelni. Jelenleg a vizsgált időszakból a térség kb. 26 000–27 000 sírját ismerjük, s ez alapján az alábbi, rendkívül vázlatos és leegyszerűsített kép bontakozik ki.

A 10. századi magyar hagyaték zöme a kis sírszámú, többnyire csak néhány család által rövid ideig használt szállási és a hosszabb, 100–150–200 évig használt falusi temetőkhöz tartozik, de még az utóbbiak sírszáma is csak ritkán haladja meg a 100–130 temetkezést (KOVÁCS L. 2013). A temetők (s így nyilvánvalóan a települések) túlnyomó többsége a folyók mentén, azok ártereinek állandóan vagy időszakosan vízzel borított térségeiből kiemelkedő szárazulatokon található. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy még a Kárpát-medence központi területeit sem telepítették be teljesen és egyenletesen: hatalmas, egyébként jó talajtani adottságokkal rendelkező síkvidékek így is lakatlanok maradtak, vagy csak igen ritkán mutatható ki ott korabeli leletanyag. Jellemző példái ennek a Bácska, a Bánság vagy éppen a Maros-Körös köze középső, nagyobb folyóktól

* A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara fennállásának 100. évfordulója tiszteletére „Kulturális örökség és a humán tudományok innovációi a 21. században” címmel 2014. október 8–9-én megrendezett konferencia „Nyelvi örökség és interdiszciplinaritás. Közelítések a Kárpát-medence 11. századi nyelvi-etnikai kérdéséhez” című szekcióján elhangzott előadás írott változata.

A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

távol eső löszsíkságai. Egyedül és önmagában ez a népesség bizonyosan nem tudta volna sok száz síros temetővel benépesíteni a 11. századi, 12. század eleji Kárpát-medencét. Ráadásul eddigi vizsgálataim szerint nyilvánvaló, hogy még a 10. századi síroknak is csak alig egyharmada tartalmazott klasszikus keleti típusú leletanyagot: fegyvert, méltóságjelvényt, ruhadísz, ötvösmívű ékszert (RÉVÉSZ 2008: 453–455). A fennmaradó kétharmad vagy melléklet nélküli, vagy egyszerű eszközöket, karikaékszereket tartalmaz. Ez utóbbiak alig, vagy semmilyen sem különböznek a késő avar temetők szélső sávjának leletanyagától (TOMKA 2000: 66).

E felvetésre már csak azért is sürgetően választ kell találni, mert a régészeti leletek alapján nyilvánvaló, hogy a 10. század második felében és a 11. század elején hirtelen és látszólag érthetetlen módon újra feltűnnek a sírokban a 8. század végi, 9. századi avar és karoling peremkultúrából ismert ékszertípusok, illetve azok változatai. Mindezek más, újonnan feltűnő ékszerekkel nagyon gyorsan, néhány évtized alatt elterjedtek az egész Kárpát-medencében. Lényegében ekkor vált egységessé (mondhatni: uniformizálódott) a térség régészeti hagyatéka. Miként történhetett mindez?

A temetőelemzések azt mutatják, hogy az ezredforduló időszakában nagy változások következtek be az itt élt népesség egy részének életében. Számos mikro-régióban a 10. századi temetők sorának a használata megszakad: vagy nem használják tovább azokat, vagy az addig oda temetkező közösség mellé vagy helyébe újabb csoportok települtek. Ez a jelenség azonban mozaikszerű, s nem minden térségre jellemző. Más területeken ugyanis a temetők használata folyamatos a 10. századtól a 11. század végéig vagy a 12. század elejéig. A 10. század közepe után a településterület földrajzilag is kibővül. Ekkor lépik át a magyar közösségek a Zala folyó vonalát is, s telepednek meg Zala és Vas megyék területén (VÁNDOR 2002). Ugyanez mondható el például Erdély déli részéről, a Maros-völgy középső szakaszáról is. Mindez feltehetőleg az államszervezéssel együtt járó tervezett telepítések eredményeként zajlott le, Taksony és Géza fejedelmek, valamint Szent István király uralma idején. Közép-Európában nem egyedülálló módon: ugyanabban az időszakban hasonló folyamat játszódott le Lengyelországban is (STRELCZYK 2000: 279–281). A cél mindkét országban egyértelmű volt: a központosított uralmat kiépítő dinasztia a hajdani, valós vagy fiktív vérségi alapon szervezett közösségek megbontásával, szétszórásával elejét kívánta venni annak, hogy törekvéseinek bármilyen szervezett erő ellenállhasson.

Mindezek ismeretében indokolt lehet annak a felvetése, hogy az említett tárgy-típusok gyors elterjedése és az új temetők nyitása a helyben talált népesség (avarok, szlávok, illetve a karoling peremkultúra vegyes összetételű lakossága) szétszórása, s a magyar közösségekkel történő keveredése nyomán következett be. Hogy ezek szinte robbanásszerű elterjedése a Kárpát-medencén belül miként történt, annak részletei még alapos vizsgálatokat kívánnak. A nyelvtörténet kuta-

tói számára is érdekes lehet azonban, hogy a régészeti adatok alapján a korabeli Magyarország településtörténete egyáltalán nem volt statikus, hanem régióként eltérő mértékben ugyan, de komoly belső népmozgásokkal kell számolnunk. Ez hatással lehetett korai helyneveink élettartamára is. E kérdéskört az alábbiakban néhány rövid szemelvénnel szeretném illusztrálni.

2. Bolgárok a Kárpát-medencében

A 19. és a 20. században nyelvészeti és történeti hipotézisek alapján a magyar kutatók egy része (Pauler Gyula, Melich János, Kniezsa István, Hóman Bálint, Moór Elemér, H. Tóth Imre) is a Kárpát-medence keleti felének különböző nagyságú területeit a 9. században bolgár fennhatóság vagy ellenőrzés alattként kezeli (H. TÓTH 1993, további kutatástörténeti áttekintéssel). A bolgár uralom egyes elképzelések szerint egészen Pestig, Nógrádig és a Felső-Tisza-vidékig terjedt, sőt a Kelet-Dunántúlra is átnyúlt. Miután a szlavista kutatók tisztán nyelvészeti bizonyítékokkal nem tudták alátámasztani hipotézisüket a mai Budapesttől a Börzsöny–Cserhát–Mátra–Bükk hegységek vonaláig s az ettől délre húzódó bolgár-szláv településtömb tekintetében, megerősítésül a szórványos és — e tekintetben igencsak bizonytalan! — régészeti leletek „tanúbizonyosságához” folyamodtak. E bizonyítékot kísérelte meg felvonultatni MESTERHÁZY KÁROLY mindössze négy szórvány Hajdú-Bihar megyei edénytöredék képében (1977). Ezeknek azonban nem ismerjük leletösszefüggéseit, etnikumhoz kötésük felettébb bizonytalan, keltezésüket pedig kizárólag történeti megfontolások alapján s nem régészeti eszközökkel helyezte MESTERHÁZY a 9. század második felére. Erre épített következtetése, mely szerint e négy edénytöredék bizonyítaná a bolgár uralom Tiszáig való 9. századi kiterjedését, nélkülöz minden realitást.

BÓNA ISTVÁN révén még az óvatosabb becslések is azzal számolnak, hogy a bolgár fennhatóság legalább Csongrád (eddig még nem talált) váráig terjedt, de mindenképpen magába foglalta az egész Maros-völgyet, Bánságot, Bácskát és Szerémséget is (BÓNA 1984: 372). Erre azonban semmiféle régészeti bizonyíték nincs. Egyetlen, állítólag Szentes környékén talált lovas csüngőt szokás ide sorolni, amelyet viszont az újabb kutatások alapján egyértelműen kiiktathatjuk a vidék 9. századi bolgár népességének régészeti hagyatékából, amely ezzel nullára redukálódott (RÉVÉSZ 2014b: 444–445). Kijelenthetjük tehát, hogy a Kárpát-medencéből dunai bolgár jelenlétre utaló leletanyagot továbbra is csak Dél-Erdélyből, Gyulafehérvár, Csombord és Maroskarna körzetéből ismerünk. Véleményem szerint teljes mértékben valószínűtlen az, hogy egy meghatározott nép által megszállt hatalmas területről kizárólag egy kb. 50 km-es körzetből tudnánk kimutatni annak nagyon is jellegzetes hagyatékát. A dél-erdélyiekhez hasonló lelethelyeket várhatnánk a Tiszántúlon, Bácskában, a Tisza-Maros-Körös közén is. Ilyeneknek azonban nyoma sincs, s ez csak egyet jelenthet: e területeket a bolgárok esetleg fennhatóságuk alatt tarthatták, de semmiképpen nem telepítették be.

3. Korai helyneveink és a 10–11. századi temetők kapcsolatáról

Nyilvánvaló, hogy a régészeti és a történeti, nyelvészeti, embertani források zömével a hajdani valóság más-más aspektusait ragadják meg, nem helyettesíthetők egymással, gyakran nehezen hozhatók összhangba, s rendkívül kockázatos egyiket a másik eredményeinek — vagy gyakrabban inkább csak hipotéziseinek — alátámasztására felhasználni (BÁLINT 2006: 287–293). Márpedig erre az elmúlt évtizedek során számos példa akadt. Főként a régészetet jellemezte az a módszer, hogy saját forrásainak értelmezését az éppen aktuális és széles körben elfogadott történeti hipotézisekkel igyekezett összhangba hozni, gyakorlatilag lemondva azok önálló értékelésének lehetőségéről.¹ Más esetekben viszont — figyelmen kívül hagyva a régészeti leletanyag értelmezését terhelő problémákat — olyan kérdésekben is véleményt nyilvánított (eseménytörténet, politikatörténet, társadalomszerkezet, etnikai problémák stb.), amelyek megoldásában a lehetőségei korlátozottak (BRATHER 2004).

Túl azon, hogy speciális képzettség hiányában egy régésznek nyelvtörténeti, névmagyarázatot illető kérdésekben nagyon kockázatos állást foglalnia, további veszélyeket rejt magában egy másik tényező is. Nevezetesen az, hogy egy régészeti lelőhely (különösen egy temető) esetében mindig veszélyes a lelőhelyet összekapcsolni egy, a közelében található, de az esetek túlnyomó többségében több száz évvel későbbi forrásokban említett helységnévvel. A kettő közötti kapcsolat ugyanis részint nehezen (vagy inkább az esetek döntő többségében sehogyan sem) igazolható, részint pedig az ilyen (nem kellő bizonyítékok alapján) összekapcsolt adatok a többoldalú bizonyítottság látszatát keltve számos téves következtetés kiindulópontjává válhatnak (BÁLINT 1978: 264–265).² Éppen ezen indokok alapján — bármily csábító lenne is — a régészeti leletek értékelésének folyamata során csak korlátozott módon vehetjük figyelembe a környékükön található helynevekből esetlegesen levonható következtetéseket: ez ugyanis egy másik tudományág feladata. Meggyőződésem szerint minden tudománynak autonóm módon, a saját forrásaiból kiindulva kell következtetéseit megfogalmaznia, s ha ez eredményre vezetett, csakis akkor szabad azt a társtudományok eredményeivel összevetnie. Erre nézve pozitív példával is tudok szolgálni. HOFFMANN ISTVÁN a Tihanyi alapítólevél anyaga alapján elemezhető csaknem száz helynév kapcsán kimutatta, hogy közülük mindössze kettő olyan található, amelyek keletkezését

¹ E tekintetben főként GYÖRFFY GYÖRGYnek a korai magyar állam struktúrájára vonatkozó hipotézisei voltak irányadóak (1959, 1977). E helyzet tarthatatlanságát ismerte fel (legalábbis a Felső-Tisza-vidék és a kabar-kérdés vonatkozásában) példamutató kutatói elkötelezettséggel a korszak vezető régésze, DIENES ISTVÁN (1986), aki korábbi munkáiban GYÖRFFY elképzeléseinek elkötelezett támogatója volt (vö. DIENES 1961: 95–196, 1972).

² BÁLINT CSANÁD e tárgyban kifejtett részletes és meggondolkoztató érvei semmit sem veszítettek érvényükből.

nem a magyarból, hanem valamely más nyelvből magyarázhatjuk meg (2010: 230–231). Határozottan elutasította ugyanakkor KRISTÓ GYULA azon nézetét, mely szerint a fontosabb települések, tavak nevét a magyarok a szlávoktól vették volna át, akik a vizsgált térség (esetünkben a Délkelet-Dunántúl) alaplakosságát alkották volna. Régészként ehhez két dolgot szeretnék hozzáfűzni: az érintett területről teljes mértékben hiányzik a 9–10. századból bármely olyan régészeti lelet-horizont, amelyet a Kárpát-medence más részeiről egyébként jól ismert szláv leletekkel rokoníthatnánk, kimutatható viszont a jellegzetes 10. századi keleti gyökerű régészeti hagyatéék. Másfelől még senki sem tette fel azt a kérdést, hogy mi az oka annak, hogy a tihanyi apátságnak juttatott javak szinte kizárólag a Délkelet-Dunántúlra koncentrálódnak, de attól nyugatra még véletlenszerűen sem jelentkeznek? Régészként erre talán tudok válaszolni. A Dunántúl Vörs–Kaposvár vonaltól DNY-ra eső részéről egészen a 11. század végéig egyetlen temetőt sem ismerünk. E sűrű erdőkkel borított terület lakatlan lehetett (az volt már az avarok idején is), ott nem volt kit és mit eladományozni.

4. Székelyek

A nyelvészeti kutatások eredményei a korai magyar és a székely nyelvi rétegeket határozottan elkülönítik egymástól. BENKŐ LORÁND szerint a nyelvjárásilag erősen tagolt Székelyföld három fő nyelvjárástípusra válik szét: 1. A marosszéki székelység, amely az Őrség-Őrvidék mellett Pozsony környéki magyar szórványokkal mutat rokonságot. 2. A telegdi székelyek a baranya-alkői magyar nyelvi részlegekkel, a 3. sepsi-orbai-csíki-kézdi székelyek megint az Őrséggel-Őrvidékkel állanak nyelvjárás-történeti és névtörténeti alapon világosan kimutatható kapcsolatban. Mindez egyértelműen utalna a különböző székely csoportok Kárpát-medencén belüli származási helyére (BENKŐ L. 1991: 58–60).

A történész KRISTÓ GYULA szerint az eredetileg török nyelvű, még a 9. században a csatlakozott segédnépek közé besorolt székelyek elsősorban a magyar állam nyugati-délnyugati határvidékein teljesítettek őrszolgálatot legalább a 10. század második felétől. A 11. században már nyelvileg teljesen elmagyarosodtak, de megőrizték szervezeti különállásukat. Szabadságjogaikat féltve a 11. század második felétől, 12. század elejétől indult meg tömeges keletre vándorlásuk (KRISTÓ 2002: 173–184). A nyelvészet és a történelemtudomány legújabb eredményei tehát ezen a ponton összhangba kerültek, s a székelyek tekintélyes részének Kárpát-medencén belüli korai szálláshelyeként Nyugat-Délnyugat-Magyarországot jelölik meg. BENKŐ LORÁND meggyőző érvekkel támasztotta alá, hogy a székelység tekintélyes részének első erdélyi szállásterülete a Királyföldön volt, többek között a székek nevét adó Sebes, Kézdi és Orbó folyók völgyében. Itteni lakóhelyeiket a szászoknak II. Géza király által a Királyföldre történő betelepítése miatt kellett elhagyniuk a 12–13. században, ekkor költöztek Háromszék terü-

letére, s a székek nevein kívül magukkal vitték a dél-erdélyi magyar nyelvi környezetben átvett nyelvjárási sajátosságait is (BENKŐ L. 2001: 48–50).

A régész BÓNA ISTVÁN elfogadta a nyelvészeti kutatások azon megállapítását, mely szerint „Az új határőrszervezet [...] különböző 'örségek' keletre telepítésével keletkezett a 11–12. század folyamán.”, Háromszék népessége pedig nyelvjárási sajátosságai alapján a nyugat-magyarországi Őrséggel mutat szoros kapcsolatot (1989: 156). BENKŐ ELEK is hasonló eredményre jutott új monográfiájában (2010: 231–232).

Ez az a pont, ahol a kérdés kutatója egy alapvető módszertani problémával, sőt bátran mondhatjuk: hiányossággal szembesül. Mint láttuk, a nyelvészeti, történeti s immár a régészeti és embertani kutatások is a székelység legalábbis egy jelentős részének korábbi Kárpát-medencén belüli lakóhelyeként Nyugat-Dél-nyugat-Magyarországot jelölték meg, kiemelten az Őrséget és az Őrvidéket. Elmaradt azonban annak az alapvető kérdésnek a vizsgálata, hogy a megnevezett térségben a jelzett időben létezett-e olyan magyarul beszélő népesség, amely az áttelepedés vagy áttelepítés etnikai alapját jelentette volna?

Zala megye esetében a régészeti leletek tanúsága szerint a magyar megtelepülés a 10. század első felében nem terjedt ki a Zala folyó alsó folyásának vidékére. A Balatontól északra Zalaszentgrót, délre Vörs az eddig ismert legnyugatabbi temetkezések. A Zala völgyében majd csak az ezredforduló táján jelennek meg a magyar katonaelemek (Zalaszentgrót, Pakod), s ugyanakkor kerülnek földbe a későbbi nagy sírszámú, zömmel már a 11. században használt temetők első halottai, de még mindig csak a térség keleti részén (VÁNDOR 2002). Vas megye magyar betelepülése hasonlóképpen a 10. század második felében indult meg. Sűrű településhálózat csak a 11. századtól alakult ki. A feltételezett korai székely településterületek közül egyedül a Fertő tó környékén mutatható ki egyértelműen a 10. század első felére keltezhető (nem túl nagyszámú) temetőcsoport (GÖMÖRI 2002: 25–35).

A fentieket összegezve megállapítható, hogy a marosszéki, valamint a sepsi-orbai-csíki-kézdi székelyek nyelvészeti alapon feltételezett, történészek által elfogadott és régészek által hallgatólagosan ugyancsak valószínűsített korábbi nyugat-délnyugat-dunántúli szállásterülete nem több, mint pusztá fikció. Az Őrségben és az Őrvidéken, Göcsejben a 10. század első felében magyar etnikum nem lakott, sőt a terület túlnyomó részén még a 11. században sem, így annak eredete nem vezethető vissza a 10. századra, abban a formában legalábbis, ahogyan azt a nyelvészek és történészek feltételezik, bizonyosan nem. Ki kell mondanunk: régészetileg a leghalványabb nyoma sincsen annak, hogy a székelyek őseit 10. századi fejedelmek vagy első királyaink a tárgyalt területre telepítették volna.³ Elvi-

³ KISS GÁBOR már korábban felhívta a figyelmet arra, hogy a székelyek feltételezett őrségi, őrvidéki lakóhelyeire legfeljebb bizonytalan értelmezésű helynevek utalhatnak, régészeti hagyaték-

leg feltételezhetnénk ugyan, hogy az ezredforduló táján induló s a 11–12. század fordulóján megszűnő Vas és Zala megyei temetők népességét telepítették át a Királyföldre (de még mindig nem az Őrségből, Göcsejből, Örvidékről, mert ott ilyenek még akkor sem voltak!), de akkor ebből két dolog következne (BÓNA ISTVÁN és BENKŐ LORÁND hipotézise alapján): 1. Királyföldön e közösségeknek alig fél évszázad alatt kellett volna a területet benépesíteniük, templomokat építeniük és nagy létszámban azok köré temetkezniük, s máris tovább kellett volna költözniük Háromszékbe. 2. Magyarázat nélkül maradna, hogy ez esetben kiktől származik a nyugati határvidék 12. század végi, 13. századi, már valóban sűrű magyar lakossága, akiknek nyelvjárása közeli rokonságot mutat a háromszékiekével. Visszakanyarodva eredeti problémánkhoz, a székelyek erdélyi megjelenése és esetleges korábbi nyugat-magyarországi szállásterülete kérdéséhez, az alábbi lehetőségeket vethetjük fel.

1. Amennyiben a székelyek 10. század végén, 11. század első felében történt, az említett területről való áttelepítésével számolunk, figyelembe véve az embertani eredményeket is, akkor elődeiket csakis a karoling peremkultúra vegyes, bár zömmel avar eredetű etnikumában kell keresnünk. A Zala folyótól nyugatra ugyanis a telepítés bázisát adó magyar népesség vagy nem létezett, vagy éppen csak akkoriban települt oda. Ez azt is jelentené, hogy az említett peremkultúrárs népesség (akkorra már?) magyarul beszélt. Erre nézve azonban semmilyen adattal nem rendelkezünk.

2. Ha a székelyek nagy része mégis az Örvidékről került Erdélybe, az nem történhetett korábban a 12. század második felénél, illetőleg a 13. századnál — ugyancsak a korábbi magyar etnikai bázis hiánya miatt. Ez esetben viszont nem számolhatunk korábbi királyföldi jelenlétükkel, s elesik mind BÓNA, mind BENKŐ LORÁND koncepciója.

3. Ha viszont az általánosan elfogadott nézetek szerint a 11–12. század fordulója körüli évtizedekre tesszük erdélyi megjelenésüket, s magyarázatot kívánunk találni az Őrségi és a háromszéki nyelvjárások közötti hasonlóságokra, akkor egyetlen lehetőségünk marad: azt feltételezni, hogy a két említett vidék székely lakossága egy korábbi közös, de számunkra a Kárpát-medencén belül közelebbről ismeretlen területről rajzolt ki a nyugati és a keleti határszélekre. Magam ezt tartom a legvalószínűbb lehetőségnek (részletesebben lásd RÉVÉSZ 2013: 618–624).

Irodalom

BÁLINT CSANÁD 1978. Válasz Dienes Istvánnak. *Archeológiai Értesítő* 105: 264–268.

kuk azonban teljességgel ismeretlen (2000: 285), figyelmeztetése azonban visszhangtalan maradt.

- BÁLINT CSANÁD 2006. Az etnosz a korai középkorban. A kutatás lehetőségei és gátjai. *Századok* 140: 277–347.
- BENKŐ ELEK 2010. A középkori székelyek. / The Szeklers in the Middle Age. In: BENKŐ ELEK–KOVÁCS GYÖNGYI szerk. *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon 1–2*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézet. 221–254.
- BENKŐ LORÁND 1991. Nyelvészeti adalékok a magyarság erdélyi megtelepedéséhez. *Magyar Múzeum* 1: 52–61.
- BENKŐ LORÁND 2001. Észrevételek Erdély déli részeinek korai Árpád-kori történetéhez. In: DÁVID GYULA szerk. *Erdély a keresztény magyar királyságban*. Erdélyi Tudományos Füzetek 231. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 7–68.
- BÓNA ISTVÁN 1984. A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. In: SZÉKELY GYÖRGY–BARTHA ANTAL szerk. *Magyarország története I–II*. Budapest, Akadémiai Kiadó. I, 265–346.
- BÓNA ISTVÁN 1989. Dáciától Erdőlvéig. Erdély és a Kelet-Alföld a népvándorlás korában (271–895), Magyar-szláv korszak (895–1162). In: BARTA GÁBOR szerk. *Erdély rövid története*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 61–157.
- BRATHER, SEBASTIAN 2004. *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie*. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde – Ergänzungsbände 42. Berlin–New York, De Gruyter.
- DIENES ISTVÁN 1961. Felső-Szabolcs a honfoglalás korában. In: ÉRY ISTVÁN szerk. *A kisvárdai vár története*. Kisvárdai, Kisvárdai Járási Tanács VB. 95–196, 199–204.
- DIENES ISTVÁN 1972. *A honfoglaló magyarok*. Budapest, Corvina Kiadó.
- DIENES ISTVÁN 1986. Felső-Tisza-vidék a X. században. Szabolcs-Szatmár megye régészeti emlékei II. In: ENTZ GÉZA szerk. *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 92–114.
- GÖMÖRI JÁNOS 2002. *Castrum Supron. Sopron vára az Árpád-korban*. / *Die Burg von Sopron [Ödenburg] in der Árpádenzeit*. Sopron, Scarbantia Társaság.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1959. *Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Kurszán és Kurszán vára*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1977. *István király és műve*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KISS GÁBOR 2000. *Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei*. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga 2. Szombathely.
- KOVÁCS LÁSZLÓ 2013. A Kárpát-medence honfoglalás és kora Árpád-kori szállási és falusi temetői. Kitekintéssel az előzményekre. Vázlat. / *Die landnahmezeitlichen und früharpadenzeitlichen Gräberfelder von Quartier und Dörfer mit hinblick auf die vorgeschichte. Ein Abriss*. In: RÉVÉSZ LÁSZLÓ szerk. *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3. Szeged,

- Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék–Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport–Martin Opitz Kiadó. 511–604.
- KRISTÓ GYULA 2002. *A korai Erdély (895–1324)*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 18. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.
- MESTERHÁZY KÁROLY 1977. A Tiszántúl IX–X. századi bolgár emlékei. / Bulgarische Denkmäler der Theißgegend aus dem 9–10. Jahrhundert. *Folia Archaeologica* 28: 157–170.
- RÉVÉSZ LÁSZLÓ 2008. *Heves megye 10–11. századi temetői*. / *Die Gräberfelder des Komitates Heves im 10.–11. Jahrhundert*. Magyarország honfoglalás kori és korai Árpád-kori sírleletei 5. Budapest.
- RÉVÉSZ LÁSZLÓ 2013. Erdély a magyar honfoglalás korában. Szempontok a székelemek betelepedésének kérdéséhez. / *Siebenbürgen in der ungarischen Landnahmezeit*. In: RÉVÉSZ LÁSZLÓ szerk. *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék–Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport–Martin Opitz Kiadó. 605–628.
- RÉVÉSZ LÁSZLÓ 2014a. A Kárpát-medence 10–11. századi temetőinek kutatása napjainkban. Módszertani áttekintés. In: SUDÁR BALÁZS–SZENTPÉTERY JÓZSEF–PETKES ZSOLT–LEZSÁK GABRIELLA–ZSIDAI ZSUZSANNA szerk. *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 1. Budapest. 63–135.
- RÉVÉSZ LÁSZLÓ 2014b. Honfoglalás kori áttört állatalakos hajfonatkorongok a Kárpát-medencében. / All carved braid ornament with a figure mounted on horseback from the Carpathian Basin from the era of the Conquest period. In: ANDERS ALEXANDRA–BALOGH CSILLA–TÜRK ATTILA szerk. *Avarok pusztái. Tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára*. Opitz Archaeologica 6. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport. 439–456.
- STRELCHYK, JERZY 2000. Lengyelország a 10. században. In: WIECZOREK, A.–HINZ, H.-M. szerk. *Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok*. Stuttgart, Theiss. 275–281.
- TOMKA PÉTER 2000. Régészeti kommentár a Lébény-Kaszás 10–11. századi temető 44. sírjának trepanált koponyaleletéhez. / Archaeological Commentary on the Trephined Skull of Grave 44 in the 10–11-Century Graveyard of Lébény-Kaszás. / Archäologischer Kommentar zum trepanierten Schädel aus Grab Nr. 44 des Gräberfeldes Lébény-Kaszásdomb aus dem 10.–11. Jh. *Arrabona* 38: 63–96.
- H. TÓTH IMRE 1993. A magyar nyelv bolgár-szláv jövevényszavainak problematikája. / Die Problematik der bulgarlawischen Lehnwörter in dem Ungarischen. In:

LŐRINCZY GÁBOR szerk. *Az Alföld a 9. században*. Szeged, Móra Ferenc Múzeum. 197–205.

VÁNDOR LÁSZLÓ 2002. Zalavár a királyi vármegye központja. In: *Központok a Zala mentén*. Zalaegerszeg, Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága. 101–104.